

Deset asociativnih verig – stranišče kot družbenotehnični razvoj

Nedavno je bila ponovno načeta razprava o naših vsakdanjih navadah, ki vključujejo porabo in vodo. Tokrat jo je sprožila skrb za okolje. Pojavil se je namreč dvom o tem, ali je dopustno, da vsak Nizozemec dnevno porabi 135 litrov čiste pitne vode, ne samo za umivanje svojega telesa (51,4 leta), temveč tudi za splakovanje stranišča (42,7 leta). Zakaj za to zadnje ne bi uporabili deževnice, ki je je na Nizozemskem še vedno na pretek? Ker pa so tudi sistemi odpadnih voda potrebni drage modernizacije, bi nekateri strokovnjaki želeli iti še dlje. Sprašujejo se, čemu bi sploh uporabljali vodo za odstranjevanje človeških iztrebkov, zakaj jih ne moremo zbirati ali reciklirati tako kot veliko drugih vrst odpadkov, ki jih produciramo?¹

“Črna skrinjica”² tehničnega temelja naših dnevnih higienskih navad je po več kot pol stoletja na tem, da se ponovno odpre. Asociativne verige okoli navidez ustaljene in vsaj v zahodnem svetu povsem samoumevne³ rabe stranišča so blizu tega, da se pretrgajo. Katere so te asociativne verige in kakšni so repertoarji, ki jih mobilizirajo? Kaj lahko pričakujemo od prihodnosti brez javnih sistemov odpadnih voda, na katere smo se navadili, in še posebno brez tradicionalnega stranišča?

Pričujoči referat je proti zavračanju novih družbenotehničnih možnosti. Razprava je osredotočena na zahodno zgodovino

¹ Primeri so vzeti iz nizozemskih časopisov, iz *Vrij Nederland*, 11. junij 1994, in *De Volkskrant*, 15. april 1993.

² Latour 1993, str. 22.

³ Geertz 1983, str. 73 ff.

⁴ Mihaly Csikszentmihalyi 1993, str. 22.

⁵ Latour 1992, str. 235 ff.

⁶ Bijker in Law 1992, "General introduction", str. 10.

⁷ Cf. Geertz 1983, str. 167 ff.

stranišča kot nosilca različnih pomenov, poleg tega pa je stranišče obravnavano tudi kot udeleženec družbenega življenja.

ASOCIATIVNE VERIGE IN NJIHOVI REPERTOARJI

Tehnološki izdelki so materialni predmeti, ki so vedno vključeni v družbeno življenje (ali kulturo) in nam pomagajo, da se v svetu orientiramo. "Večina ljudi potrebuje zunanji red, da prepreči naključju vdor v njihove duše. Težko je ostati zvest idejam brez pomoči senzornega modela, ki jih usmerja in jim daje meje."⁴ To ima obenem tudi svoje praktične prednosti, saj ljudje vsaj naletijo na nekaj, če ne vedo kam.

Latour pravi, da tehnološki izdelki aktivno oblikujejo naše vsakdanje namere in dejanja.⁵ Tehnološki proizvodi so *akterji* zato, ker utelešajo tako intencionalnost kot dejanje. Stvari lahko štejemo celo za zelo aktivne "vozliščne točke" v nenehno spreminjajoči se mreži asociativnih verig, ki jo tvori vsako družbeno okolje.

Močni metaforični pojmi ali ideologije (kot je npr. "vojna proti mikrobom") običajno združujejo asociativne verige. Pogosto niso omejeni na eno samo družbeno polje, temveč so povezani s številnimi družbenimi dejavnostmi. Če so učinkovite, asociativne verige mobilizirajo repertoarje, npr. le-ti lahko vsebujejo številne elemente, ki skupaj določajo ustaljene vzorce dejanj. Ti elementi so: kratka naznačitev problema (nevarni mikrobi), zaželeni načini ukrepanja (naprimer čiščenje, pomivanje), odgovorni za njihov razvoj (zdravniki, oblikovalci), kdo (ali kaj) ukrepe izvršuje (gospodinje, gospodinjski aparati, posamezniki nasplošno, pipe, vrata) in zaželeni učinki (smrt mikrobom!).

Z Bijkerjem in Lawom se strinjam, da je tehnologija ustaljena "samo v primeru, če so heterogeni odnosi, v katere je vključena in katerih del je, tudi sami ustaljeni".⁶ Enako velja za asociativne verige. Hkrati moramo vedeti, da so nekatere verige bolj učinkovite od drugih ter običajno v stalnem gibanju, ne glede na ustaljenost glavne vsebine. Asociativne verige lahko tudi spreminjajo svoj odnos do predmeta.

Kljub temu, da pogosto govorimo o splošnih ali o navidezno splošnih principih, mora imeti vsaka analiza tehnoloških izdelkov in *uporabnih tehnologij lokalni* karakter.⁷ Tehnološki izdelki in tehnologije lahko predstavljajo materializacijo občnih principov, vendar se mora njihova analiza v praktičnem kontekstu nanašati na *lokalizirane* učinke in imeti opravka z zapletenostjo bolj ali manj specifičnega družbeno-tehničnega okolja. Celotni glavni principi so lahko samo lokalno veljavni.

Izdelek lahko prevzame nase mnogo pomenov celo takrat, ko sploh ni prisoten. Naša pozornost bo usmerjena predvsem na asociativne verige, ki so na zahodni polobli v zadnjih stotih letih izoblikovale specifične pomene stranišča. Osredotočili se bomo na vsakdanje življenje, na področja dejavnosti, ki so umeščena “izven” formalnih družbenih okolij, kot so “ekonomija”, “politika” in “pravo”. Vsak odstavek bo govoril o eni pomembni asociativni verigi.

1. JAVNI INTERES, KOMUNALNE STORITVE

Na Nizozemskem in drugod po zahodni polobli je stranišče postalo sestavni del vsakdanjega življenja s koncem prejšnjega stoletja. Vpeljava stranišča je tesno povezana z gradnjo kolektivnega sistema za oskrbovanje s tekočo vodo v večjih mestih. V drugi polovici 19. stoletja so napeljave postale nujno potrebne. Ogromen porast mestnega prebivalstva in hkratno povečanje industrijskih dejavnosti znotraj mestnih meja v zahodnih državah je proizvajalo smrad, smeti in hrup do te mere, da je postalo neizbežno sistematično odstranjevanje človeških fekalij.

Mestna uprava je prevzela odgovornost ne samo za financiranje in gradnjo sistemov, temveč tudi za njihovo vzdrževanje in uporabo. Mestni sveti so spoznali, da je vpleten javni interes, vendar jih je po vsej verjetnosti pritegnilo tudi pričakovanje finančnega dobička.⁸ Tako se je oblikovala podlaga sistema komunalnih storitev, ki je potreboval velikansko podporo javnih financ in uprave.

V številnih mestih so razvili prve sisteme odstranjevanja fekalij, ki pa so bili še vedno odvisni od človeške dejavnosti. Sode so prinašali in odnašali iz zasebnih hiš – zbirali fekalije in jih po ulicah prevažali do kraja, kjer so jih predelovali v gnoj. Sistemski karakter ureditve se kasneje ni več omejeval na svojo “sistematsko organizacijo”. Vzhajajoča kasta mestnih inženirjev je razvila različne mehanične sisteme, ki naj bi delovali “sami” brez pomoči človeških rok. Fekalije naj bi odstranjevali z mehanskimi sredstvi in proces odstranjevanja bi se pomaknil v podzemlje. Liernurjev sistem je eden izmed prvotnih sistemov, ki je zasebne domove anonimno povezoval s tehnično zelo sofisticiranim podzemnim sistemom vakuumskih cevi.⁹ V sedemdesetih letih 19. stoletja je bil njegov sistem poskusno vzpostavljen v več evropskih mestih.

Na koncu je zmagal “venozno-arterijski sistem”, ki ga je napovedal znani britanski higienik Chadwick. Zmagovalna oblika je sestavljena iz podzemnega sistema, v katerem se človeški iztrebki odplakujejo s tekočo vodo. Sistem je strukturno ločen od hišne oskrbe z vodo in hkrati odvisen od nje,

⁸ Cf. Van den Nort 1990; *Prodajanje človeških iztrebkov kmetom je bilo v tistem času še vedno donosno; nizozemska krajevna oblast, ki je od 19. stoletja naprej finančno precej vezana na narodni dohodek, je imela do nedavno precejšen dobiček od javne proizvodnje in prodaje plina ter električnega toka.*

⁹ Van Zon 1986, str. 104.

¹⁰ Verdoorn 1981 (1965), str. 211.

¹¹ Cf. Van Zoon 1992, str. 125, tabela 9: število stranišč v zasebnih gospodinjstvih, povezanih z Liernurjevim sistemom v Amsterdamu: od 771 v 1899. do 4354 v letu 1905; povezave z javno kanalizacijo v vsem mestu: od 22.191 v 1910. do 43.183 v 1914.

¹² Moj nizozemsko-angleški slovar je precej obširen glede stranišča: WC, toilet, lavatory, washroom, restroom, loo, lav, john, bathroom. Van Dale 1991, 1549. V angleškem jeziku je izraz "lavatory" bolj pogost: velik sprejemalnik urina in fekalij, ponavadi s tekočo vodo in s splakovalnim mehanizmom kot sredstvom za odstranjevanje. The Concise Oxford Dictionary str. 670.

¹³ De Swan 1988, str. 136.

¹⁴ Van Zon 1986, str. 127.

zato mora obstajati tudi javna oskrba z vodo. Vzajemni odnos med njima pa je pogosto deloval v obratni smeri.

Nekdanji major gospod C. D. Vaillant je leta 1851 ustanovil zasebno vodooskrbovalno podjetje v Haarlemu, ki je vodo črpalo iz sipin na severu Nizozemske in jo transportiralo v Amsterdam.¹⁰ Od leta 1853/4 naprej so se bogatejše družine v mestu same oskrbovale z vodo, medtem ko so vodooskrbovalne točke za revne postavili na javna mesta. Mestni svet je leta 1896 prevzel nadzor nad oskrbovanjem, saj so vodovodna dela potrebovala ogromna finančna vlaganja, poleg tega pa je mestna vlada računala tudi na dobiček od prodaje.

Tekoča voda v mestu je ustvarila ogromne količine odvečne vode, zato je izgradnja nekaterih sistemov odpadnih voda postala neizogibna. Stalno naraščanje števila stranišč – s splakovanjem – v amsterdamskih bivališčih¹¹ je bilo navsezadnje odločilni dejavnik v njegovem razvoju. Mestni svet se je leta 1902 odločil za prenehanje eksperimentiranja z Liernurjem in sklenil zgraditi kanalizacijo s tekočo vodo celo v Amsterdamu, kjer so pristaši Liernurjevega sistema ob tem sprožili precejšnjo polemiko. Prav ta odločitev iz leta 1902 je ponovni predmet javne razprave.

2. KROŽENJE SNOVI

Uporabo stranišča¹² ni potrebno posebej opisovati. Stranišče zagotavlja hitro in učinkovito odstranjevanje smrdečih izdelkov človeške presnove. Glavna prednost stranišča je, da človeške fekalije odplakne z veliko količino vode, kar olajša njihov vstop v kanalizacijo. Po dolgi zgodovini bolj ali manj skromnih stranišč na "štrbunk", sobnih stranišč in nočnih posod je nova oblika pomenila velik korak naprej.

Hitro odstranjevanje človeških fekalij s pomočjo velike količine tekoče vode se brez težav vklaplja v asociativno verigo, v okviru katere je zbiranje človeških fekalij povzročilo čisto fizično sramoto. Ne glede na to, ali gre za proizvod "novega praga sramu", kot trdita Corbert in Elias,¹³ ali pa je to samo ena izmed mnogih posledic "človeške lenobe", kot menijo bolj kalvinistični kritiki,¹⁴ je bilo "najbolj umazano od vseh umazanij" resnično potrebno odstraniti. Kroženje snovi je moralo biti tokrat poenostavljeno na družbeni lestvici.

3. GIBAJOČE SE MESTNO PODZEMLJE

Nekateri gredo dlje in poudarjajo, da kanalizacijski sistemi s tekočo vodo povezujejo zasebne domove s širšo skupnostjo.

Lewis Mumford govori o “gibajočem se mestnem podzemlju”, katerega del je lahko tudi podzemna kanalizacija. Meni, da so podzemnim kanalizacijskim in vodovodnim sistemom hitro sledili podzemni vlaki, predori in stranišča, ki – z umetno svežim zrakom in umetno svetlobo – niso mogli obstati na zemeljski površini. Kljub njegovemu sklepanju pa je malo verjetno, da imajo ljudje namen slediti zmešnjavi v podzemlje.

Pomembnejša je izgradnja podzemne mreže, na katero so priključena vsa zasebna bivališča. Nizozemski sociolog De Swaan v svojem delu “In care of the state” (“V skrbstvu države”) sklepa, da je podzemna mreža le še ena ponazoritev “medsebojnih odvisnosti” moderne družbe, kot jih obravnava Elias. Celotno prebivalstvo je preko “črevesja moderne družbe”¹⁵ med seboj vsaj navidezno povezano. Zasebni domovi so namreč povezani s podzemljem komunalnih storitev: “Stranišče je postalo neposredna zveza med zasebnimi državljani in skupnostjo.”¹⁶

Ta asociativna veriga je močno navdihovala administratorje in inženirje, vključene v izgradnjo podzemne mreže, ni pa dokaza, da je ugajala navadnim državljanom, ki so v sistemu sodelovali večkrat dnevno s splakovanjem stranišč. Na podlagi zgodovinskih podatkov lahko celo sklepamo, da je povezava z novim podzemljem v nekaterih zbudila strah pred tem, da bi jih “potegnili navzdol” ali da bi “izginili”. Strah je postal še ena izmed “neomenljivih” značilnosti stvari, ki jih opravljamo na stranišču. Povezava kanalizacije s podzemljem pa je kljub temu kot oblika nevidne javnosti dejansko *contradictio in terminis*.

4. ZASEBNA IZDELAVA POTROŠNEGA BLAGA

Stranišče, to je školjka in splakovalni mehanizem, je bilo od začetka svojega obstoja zasebno izdelovano potrošno blago. Siegfried Giedion v svojem slavnem delu *Mechanization takes command*¹⁷ pravi, da je končna oblika najpogosteje rezultat dolge in vijugaste verige odločitev, ki okoli tega tehnološkega izdelka ustvarjajo asociativno mrežo. Svojo tezo ponazarja z rekonstrukcijo zgodovine moderne prhe in kadi. Glavne možnosti izbire so med vročim zrakom, parno kopeljo, prhami in kopeljo v kadi ter med vročo in/ali hladno tekočo vodo. Giedion trdi, da na izbiro ne vplivajo le tehnični problemi, temveč tudi asociativne verige, ki se vežejo na izdelano kad: lahko je medicinska (v *Enciklopediji* iz 1755. leta je prha še vedno opisana kot kirurški pripomoček), lahko jo uporabljamo za “umivanje telesa” ali pa ostane asociativno vezana na nekdanje oblike javnih stranišč, ki so olajševala (prepovedana) spolna srečanja. Kad je v vsakdanje življenje vključena na različne načine.

¹⁵ De Swan 1988, str. 139–40.

¹⁶ De Swan 1988, str. 140.

¹⁷ Giedion 1987.

¹⁸ Lamarq 1993, str. 111.

¹⁹ Cf. Ottens 1975, str. 19; "Pravila za gradnjo v mestu Amsterdamu po odloku z dne 5. julija 1905", v katerem so do najmanjših podrobnosti opisana praktična pravila gradnje; med njimi so tudi pogoji za velikost, zračenje in dostop svetlobe v različne sobe, kot naprimer spalne prostore, veže, stopnišča in (par. 10. IV.) stranišča. V drugem popravku iz leta 1935 je bilo zaželeno, da naj "vsako bivališče ima na razpolago kad ali prho, ... in da morajo stranišča imeti splakovalni mehanizem s tekočo vodo."

Giedionova glavna teza je, da je odločilni dejavnik dostopnost "ustaljenih" industrijskih izdelkov – kopalnih kadi v anglosaksonskem svetu in prh na Nizozemskem – vkolikor ima posledice za vsakdanje življenje. Posebno navdušen je nad ameriškimi kopalniškimi enotami, ki so običajno sestavljene iz stojala za umivalnik, kadi ter stranišča, in jih je v novo hišo mogoče enostavno namestiti.

Zgodbi o množični produkciji in o lokalno relevantnih asociativnih verigah veljata tudi za stranišče, vendar je Giedion preveč olikan, da bi ga posebej obravnaval. *Funkcija* stranišča je bila jasna že od samega začetka, zato odločitve večinoma zadevajo le *funkcioniranje*. Bi se usedli "na desko" (Severna, Zahodna Evropa in ZDA) ali čepeli (jug Evrope in jug nasploh)? Odločitev med možnostima določa asociacija s *spodobnostjo* in *higieno*. Naj našemu izdelku dovolimo, da nekaj časa ostane na vidiku (platformno splakovanje, razmeroma pogosto na Nizozemskem, pa tudi v Nemčiji), ali imamo raje, da v trenutku izgine (globinsko splakovanje, pogosto v Angliji, ZDA in navsezadnje povsod po Evropi)? Za to drugo obstajajo tudi *medicinski* razlogi, vendar se bomo k argumentom zanj vrnili kasneje.

Kakšna pa je asociacija s čiščenjem telesa? Bide je majhen nizek umivalnik, posebej izoblikovan za čiščenje spodnjega dela telesa, ki ni bil zunaj južne Evrope nikoli posebno priljubljen (angleške obiskovalce francoskih hotelov so menda celo javno nagovarjali, naj bideje uporabljajo kot kadi za noge). Stranišče se kljub svoji zvezi z umivalnico vsaj v zahodnem svetu ne povezuje z "umivanjem". Papir je tisti, ki ga uporabljamo zato, da si očistimo telo.

Industrijska množična produkcija igra tudi tukaj pomembno, morda celo odločilno vlogo. Prvi (angleški) patent stranišča se je pojavil leta 1775, vendar se je po mnenju zgodovinarja stranišč Lamarqa leto 1870 izkazalo za "čudežno" leto, v katerem se je stranišče prebilo na površino v večjem delu zahodne Evrope.¹⁸ Vlada je spodbudila množično produkcijo s predpisi, ki določajo higienske zahteve za novozgrajene domove.¹⁹

Pogoji, ki so jih množični izdelki morali zadovoljiti, so se spremenili zaradi vladnih predpisov in pojavila se je nova asociativna veriga. Izdelave školjk sprva niso usmerjale samo tehnične možnosti in stroški. Statusni klic in privlačnost dizajna sta bili enako pomembni dejstvi. Prve industrijsko izdelane keramične straniščne školjke so bile razsipno pokrite z bogatimi in barvitimi okraski – tako kot nočne posode, priljubljena poročna darila v Franciji 18. stoletja. Z razvojem resnične množične produkcije se je ta del postopka izdelave preobrazil. Privlačnost straniščnih školjk ni bila več potrebna, ker je

morala vizualna podoba²⁰ poudarjati predvsem vtis “čistosti” in “zdravja”.

Izdelovanje enobarvne keramike je bilo vsekakor lažje in zato tudi cenejše. Tehnološki zgodovinar Forty upravičeno povezuje gladko, belo površino z medicinsko opredeljenim higienskim gibanjem začetka tega stoletja. Forty celo misli, da se noben higienski ukrep tistega časa ne bi mogel učinkovito spopasti z uspešnimi higienskimi učinki “novih izdelkov in sredstev”, ponujenih na reklamnem trgu, “še posebno zato, ker so jih podpirala pravila oblikovanja, ki so omogočala, da je izstopal vsak madež in vsaka pikica umazanije”.²¹ Po Fortyjevem mnenju se je odkrita čistoča novih keramičnih straniščnih školjk, stal za umivalnike, kadi, ploščic in prh skoraj samodejno povezovala s čistočo, s spodobnostjo ter navsezadnje tudi s higieno in zdravjem.

Estetski užitek je bil potisnjen v ozadje. Ni veliko ljudi, ki nosijo v sebi navdušenje znanega francoskega arhitekta Le Corbusierja. Svojo belo keramično školjko je postavil na sredino kočice, ki mu je rabila za atelje, in jo častil kot enega najlepših predmetov, kar jih je industrijska množična produkcija kdajkoli ustvarila: “Razodene vse čutne krivulje božanske ljudske podobe brez njihovih nepopolnosti. Celo Grki nikoli niso kulturno dosegli podobno visoke točke.”²²

²⁰ Prown 1993.

²¹ Forty 1986, str. 180.

²² Navedeno v Guerrand 1985, str. 181.

5. LOČITEV FUNKCIJ IN PRIVATIZACIJA STRANIŠČA

Naslednja pomembna asociativna veriga ni povezana s straniščem samim, temveč z njegovo *lokacijo*. Uporabo stranišča so uvedli v trenutku velike prostorske preobrazbe glavnih evropskih in ameriških mest. Prostorska preobrazba se običajno začne z ločevanjem funkcij, kajti določitev jasne razmejitve med javnimi in zasebnimi prostori ter dejavnostmi je eden izmed odločilnih elementov tega gibanja.

Javne in poljavne dejavnosti, kot javne storitve, specializirane trgovine, veleblagovnice, pisarniške stavbe, banke, restavracije in gostilne, so nastajale in se skoncentrirale v “mestnih jedrih”. Dejavnosti, povezane z “delom” ali “domom” so bile locirane zunaj mestnih jeder na ločenih področjih, vsaka v svojem lastnem sektorju. Stanovanjska področja so bila kot “čistost” od “umazanije in nevarnosti” ločena od industrijskih četrti. Stanovanjska društva in mestne uprave pa so na podoben način izvajale tudi ločevanje “revnih” in “bogatih” ter “obarvanih” in “belih” v stanovanjskih območjih.

Zgodovinar amsterdamskega “mestnega jedra” Michiel Wagenaar pojasnjuje, da je “družnost” dela in življenja med leti 1870 in 1900 zastarela tako v poslovnem kot tudi v industrij-

²³ Wagenaar 1990, str. 151–2.

²⁴ Wagenaar 1990, str. 223; čeprav on trdi tudi, da to ne zadostuje za razlago procesa ločitve, cf. Wagenaar 1990, str. 30.

²⁵ Whyte 1988, str. 161–2.

²⁶ Richard Sennet 1991, str. 27.

skem svetu.²³ Ne glede na Nuisance Act leta 1896 umazana in hrupna industrija ni izginila iz ožjega mestnega območja vse do uveljavitve kolesa kot množičnega prevoznega sredstva delavskega razreda v “tridesetih letih tega stoletja”.²⁴

Novouveljavljena stranišča so bila razporejena na podoben način. V novih javnih in poljavnih prostorih so se pojavila javna in poljavna stranišča. Poljavna stranišča so stranišča v javnih zgradbah, veleblagovnicah, bankah, restavracijah in gostilnah ter v javnih prevoznih sredstvih na dolge proge, kot so vlaki in letala. Načeloma naj bi bila poljavna stranišča dostopna širši javnosti, vendar v resnici to ne velja vedno. Javna in poljavna stranišča so svoj razcvet doživela na začetku stoletja – pridobitev javne *urinarnice* na krajevnem območju je pariško prebivalstvo neizmerno cenilo. Obljuba, da jo dobijo, bi lahko vplivala celo na krajevne volitve še globoko v dvajseto stoletje.

Srečne dni razcveta so na začetku stoletja doživele tudi javne kopalnice, ki so odšle iz rabe z razvojem množične proizvodnje zasebnih kadi in prh. Za razliko od javnih kopalnic pa javna stranišča niso nikoli popolnoma izginila. Stranišče je prav tako težilo k privatizaciji, vendar je moralo ostati prisotno zaradi povsod pojavljajoče se človeške potrebe, ki ji lahko zadosti samo ono (moralo je ostati dostopno ob vsakem času in vsem ljudem). Mestne vlade so bile pogosto prisiljene priznati, da javnih stranišč v resnici ne uporabljajo samo “nezaželeni ljudje”, kot so brezdomci, narkomani in drugi, čeprav so tam pogosto. Nekatera javna stranišča so morali ponovno odpreti in ohraniti neselektivnost do ljudi, ki hodijo vanje.²⁵

Dandanes so javna in poljavna stranišča ponavadi precej skrita za zgradbami, v njihovih kletah ali pa so pod zemljo tako kot kanalizacija. Popolnoma samoočiščujoče “javno stranišče” Sanisette, ki se je pojavilo na ulicah različnih evropskih in ameriških mest v osemdesetih letih tega stoletja, zelo dobro ustreza pravilu neopaznosti: biti mora čimbolj opazno in vendar od zunaj težko uganemo, čemu je namenjeno. Neopazno ga lahko uporabi vsakdo, ki si lahko privoščijo plačati zahtevano pristojbino zato, da se odpre.

Svoje mesto najde tudi zasebno stranišče. Richard Sennet celo meni, da prostorska razporeditev zasebnih stranišč in preostalih prostorov v zasebnem bivališču popolnoma ustreza ločitvi funkcij v velikih mestih devetnajstega stoletja.²⁶ V zasebnem bivališču je prišlo do ločitve med zasebnimi in javnimi prostori ter dejavnostmi. Predsoba, hodnik in sprejemnica so v zasebnem postali javni prostor. Jedilnica in dnevna soba sta manj javni, najpogosteje dostopni samo sorodnikom in bližnjim prijateljem. Kjer so si lahko privoščili osebje, je bila tudi kuhinja, ponavadi v kleti ali v zadnjem delu hiše, ločeni delovni

prostor z lastnim vhodom in svojimi stranskimi stopnicami. “Resnično” zasebne dejavnosti so se pomikale vedno globlje v “notranjost” hiše. Spalnice so postale prostor, kamor lahko vstopi le redkokdo, kopalnica s straniščem pa najbolj oddaljena oziroma najbolj zasebna, celo intimna soba v hiši. “Če so si revne družine izboljšale stanje, so posnemale bogatejše modele v spremembah, ki so jih izvedle v svojih hišah: hiše so razdelili ali jih razširili z dodatkom specializiranih sob.”²⁷

Uporaba stranišča je zopet pomenila izjemo pri pravilu privatizacije, podobno kot že pri javnih straniščih. V zunanjem svetu je zasebno stranišče moralo ostati “javno”, v zasebnem domu pa je razvilo obe obliki: eno za hišne goste in drugo samo za družinske člane. Lamarq pravi, da “eno stranišče za družino ne zadostuje več”. “Ponavadi ima raje dve: eno v predsobi ali na hodniku, kamor vstopajo prijatelji in gosti, ter eno v družinski kopalnici.”²⁸ Belgijski tovarnar Villeroy et Boche k Lamarqovi izjavi dodaja, da je na ta način zagotovljena “intimnost zasebne kopalnice”.²⁹ Ko “moramo nekam”, svojega gostitelja povprašamo “po geografiji hiše”³⁰ in običajno nam ni treba iti daleč.

Lokacija stranišča je in ni privatizirana. Velja namreč, da stranišče ni na pravem mestu, če ni v “najmanjši sobi”, kot ji pravijo Nizozemci. Mary Douglas predstavi dislociranost stranišča v tem smislu v svojem znanem eseju “Čistoča in nevarnost” (Purity and danger): “Vsi vemo, da je umazanija po svojem bistvu nered. Popolne umazanije ni – obstaja lahko samo v očeh opazovalca. Pred umazanijo ne bežimo zaradi strahopetnosti, še manj zaradi groze ali pobožnega strahu, tudi strah pred boleznijo ne vpliva na naše vedenje pri čiščenju ali izogibanju umazaniji. Umazanija podira red. Odstranjevanje umazanije ni negativno dejanje, temveč pozitivna težnja k organiziranju okolja.”³¹ Potemtakem smo presenečeni, ko vidimo stare fotografije, ki s ponosom prikazujejo bleščeča se nova stranišča v kakšnem starejšem stanovanju ... sredi prenapolnjene kuhinje.

Stranišče *in* stvari, ki jih na stranišču opravljamo, so do skrajnosti privatizirane. Pisoar je edina izjema pri tem pravilu.

6. PRODUKCIJA ZASEBNOSTI

Večina naših *opravil* na stranišču je postala neopazna. Beseda stranišče, njegova lokacija v javnih zgradbah in zasebnih domovih ter ves evfemizem in razširjeni sleng, vezan nanj, se nanašajo tako na mesto kot tudi na samo dejavnost. Najpomembnejše pri vsem pa je vsekakor to, da se zapremo in celo zaklenemo vrata: ne moti.

²⁷ Sennet 1991, str. 26; cf. tudi str. 18.

²⁸ Lamarq 1993, str. 151.

²⁹ *Ibid.*, str. 140.

³⁰ “Mi lahko poveste, kje je stranišče/ kje si lahko umijem roke/ si lahko ogledam hišo? Moram v kopalnico/ toaleta/ na stranišče. (evf.) Moram si oprati roke/ spend a penny. Van Dale 1991, 1594.

³¹ Douglas 1991 (1966), str. 2.

³² Latour 1993, str. 15 ff. in 56 ff.

³³ Gasch 1986.

³⁴ Cf. Ruth Oldenziel in Patricia A. Cooper, "The Writing on the Bathroom Wall. Construction of Gender/ race on the Pennsylvania Railroad Dring World War II." neobjavljeno besedilo 1993.

³⁵ Guerrand 1991, str. 38.

Dejavnost sama se v spodobni družbi redko omenja. Nedvomno je "neomenljivost" povezana s spremembo "praga zadrege", ki jo Elias naznani s kulturnim učinkom naraščajočega števila medsebojnih odvisnosti med ljudmi. Vendar ne govorimo samo o sramu.

V svojem dialektičnem gibanju so prav medsebojne odvisnosti proizvedle prodorno hrepenenje po neodvisnosti posameznika. Zasebnost kot pravica do javnega priznanja in prepoznanja ima opraviti s to težnjo. Vrata, za katerimi izginemo, nas ne skrijejo samo pred pogledi, temveč nas tudi zaščitijo pred vsiljivci. Pričujoči odstavek naj bo majhen prispevek k Latourjevi sociologiji vrat.³² Za temi vrati smo lahko sami.

Gasch meni, da imajo v tem pogledu celo tabuji koristno funkcijo. Ustvarjajo čustveno pribežališče, zatočišče, ki pripada osebi in samo njej in kamor drugi nikakor ne morejo vdreti.³³ Gasch večinoma uporablja besedo "pibežališče" v metaforičnem pomenu, vendar "majčkeno" sobico dejansko nemalo ljudi obravnava kot prostor "*par excellence*". Prostor, kjer si za trenutek lahko odpočijejo in se počutijo osvobodjene nadzora – naj ga zastopajo "v živo" starši, učitelji, šef³⁴ ali metaforično ponotranjeni občutek dolžnosti. Nič začudujoče ni, da že večje število podjetij uporablja računalniško nadzorovane ure. Ure vsebujejo napravo za avtomatično omejevanje časa, ki ga lahko preživiš na tej vrsti "osebne nege".

Izredno zanimivo je dejstvo, da je oblika zasebnosti v javnih in predvsem v poljavnih razmerah oblikovala specifično vrsto "zasebne javnosti", sodeč po grafitih na zidovih in še posebej na vratih.

7. PRODUKCIJA ZADREGE

Javno lajšanje je hkrati postalo tisto, česar se ne dela. S sklicevanjem na Rembrandtove jedkanice in risbe lahko potrdimo, da so javno lajšanje že globoko v osemnajstem stoletju šteli za umazano, kljub temu, da je bilo neizogibna praksa. Navadi Ludvika XIII., večerjo v zasebnosti in sprejemanje jutranje avdiience "na tronu", so sodobniki sprejemali kot kraljevi idiosinkraziji – in pri tem to zadnje samo po sebi ni bilo prav nič nenavadno.³⁵

Dandanes je navada javnega lajšanja v mnogih deželah v razvoju popolnoma naravna. Higieniki, ki delujejo v nerazvitih deželah, pogosto pripovedujejo o nepričakovanih ugovorih proti uvajanju zasebnih prostorov, ki so v zahodnih deželah že zdavnaj postali sinonim za stranišče. Taki so naprimer ugovori žensk, delavk na podeželju, ki se rade olajšajo kar na kraju

samem, saj le tako lahko “ujamejo ves klepet”, ki poteka v tistem času. Znani razlagalec indijskega kulturnega razvoja Naipaul je bil z velikim osebnim odporom prisiljen zapisati, da v deželi njegovih prednikov med čakanjem na vlak v javnosti počepnejo in odvajajo, ne da bi odlašali.

“Zahodni vpliv” na tem področju ne more ostati neopazen, kar nazorno prikazuje samosvoj pogovor treh častitljivih sociologov na nizozemski nacionalni televiziji. Anil Ramdas, Hindujec iz Surinama, nekdanje nizozemske kolonije na indijski podcelini, je vodil pogovor med Indijcema Arvindom Dašem in Ašišem Nandyjem. Govorili so o trenutnem položaju Indije.

Odlomek iz intervjuja:

Das: “Jasno je, da Naipaul pretirava, kajti če bi bila Indija resnično umazana zmešnjava, kot jo opisuje on, bi bila stopnja smrtnosti občutno višja.”

Nandy: “Naipaul nasprotuje celo temu, da si ljudje olajšajo dušo ob tračnicah.”

Ramdas: “Temu bi nasprotoval tudi jaz.”

Nandy: “Pa vendarle je bolj ekološko osveščeno.”

Ramdas: “Dajte no, g. Nandy, branite nekaj, česar bi se morali sramovati.”

Nandy: “Kaj mislite s tem: sramovati? Ljudem mora biti dovoljeno odgovoriti na Klic narave!”

Ramdas: “Ampak ob železniških tirih, javno, brez kakršne koli zasebnosti (...)”

Das: “Tistim, ki se lajšajo ob tirih, bi se najbrž zdelo dejanje sramotno, če bi potniki strmeli vanje.”³⁶

V tem primeru ne gre samo za soočenje dveh civilizacij in pomanjkanje civiliziranosti. Preprosta dejstva kažejo, da si Indija še vedno ne more privoščiti vzdrževanja javnih stranišč po vsej državi, celo v mnogih zasebnih domovih jih še vedno ni. Pogovor obenem dokazuje, da je “naravnost” lajšanja v naravi potrebno javno braniti. Zdi se, da je povezano s pojmi zadrege in sramu tudi takrat, ko ga ni.

8. ZGODNJE PRIVAJANJE NA STRANIŠČE KOT *RITE DE PASSAGE*

Na Zahodu je oblika javnosti dovoljena le kot del zgodnjega straniščnega urjenja dojenčkov. Vsi imamo izkušnje s “kahlico” kot delom vzgojnega rituala, ki lahko po Freudovem mnenju privede do številnih travm. Otrok je v že zelo zgodnjem otroštvu prisiljen ravnati s svojimi iztrebki na moderen – racionalen način. Predvsem je pomembno, da jih ne zadržuje

³⁶ Ramdas 1993, str. 93–4.

³⁷ Cf. Turner 1969.

³⁸ S takimi izjavami moramo biti previdni, ker so tabuji po definiciji nemerljivi. Tudi intervju, ki ga navajam, je izpred nekaj let, zato so informacije lahko še zastarele. Cf. Vrij Nederland, 6. december, 1986.

³⁹ Whyte 1988, str. 162.

zase; neuspeh v tem življenjskem obdobju je v naši kulturi pogosto povezan z občutkom krivde in sramu.

Danes dobro poznamo "Up & Go", "prave" hlačke s plenicco, ki naj bi prehod olajšale – in ga po mnenju strokovnjakov skladno podaljšale. Vendar tudi "prave" pleničke ne morejo nadomestiti učinka "kahlice" kot ustreznega *rite de passage*.³⁷ Prehod od slabe navade k pravi je tukaj zaznamovan s ponižujočo vmesno stopnjo, na kateri si primoran ugotoviti, da javnost akta služi samo kot dokaz, da še nisi "velik fant" ali "veliko dekle". Biti velik pomeni, da greš lahko sam na stranišče, si umiješ roke in zakleneš vrata!

9. NASTANEK SEKSUALNEGA TABUJA

Diskretnost sega nad preprosto skrivanje tistega, kar delamo. Naše dejavnosti na stranišču, t.j. "lajšanje duše, uriranje, napenjanje in druge posebnosti, vezane na uporabo stranišča", zasedajo prvo mesto na tabu top lestvici strokovnjaka za tabuje Gascha. Gascheva lestvica je lestvica tabujev, ki se nanašajo na Neomenjano – na stvari, o katerih raje ne govorimo.³⁸ Ni popolnoma jasno, ali se prepoved v javnem govoru nanaša na dejanja odvajanja ali raje na možnost seksualnih konotacij, vendar kaže, da je resnična prav ta zadnja domneva. Zakaj bi bili drugače "moški" in "ženske" v javnih in poljavnih straniščih strogo ločeni, kljub ločevanju vsakega stranišča s ključavnico na vratih?

Ta asociativna veriga je v gibanju. Zgoraj omenjeno stranišče Sanisette je lahko izjema, ki potrjuje pravilo ali pa nakazuje začetek nečesa novega. Sanisette je namreč strogo individualizirano in hkrati uniseks.³⁹ Brž ko se "kahlični" obred konča, začne celo v javnih šolah izginjati javnost stranišč s polodprtimi vrati, ki puščajo vidno glavo in stopala. "Prepovedana dejanja", do katerih na stranišču lahko pride, nas več ne zanimajo toliko – razen uporabe ilegalnih drog. Stvari, ki jih delamo na stranišču – kot tudi stranišče samo – ostajajo kljub temu še vedno popolnoma Neomenljive. Težko je pojasniti zakaj. Morda je pravi odgovor hkratno učinkovanje vpeljave pravice do zasebnosti, oblikovanja pravil spodobnosti in nastanka seksualnega tabuja.

10. VOJNA PROTI MIKROBOM

Stranišču ne daje specifičnega pomena tisto, kar tam delamo, temveč kar pustimo za sabo. Človeški iztrebki so postali Neomenljivi *par excellence*. Zdi se, da bolj kot

karkoli drugega zaslužijo ime stvari, ki *ni na pravem mestu*. Sodobno stranišče črpa svojo posebno privlačnost iz zmožnosti, da izredno hitro in učinkovito *odstranjuje* človeške fekalije z zemeljske površine. Gladka bela površina straniščne školjke poudarja: po tej odstranitvi bo svet ponovno bleščeč kot biser.

Zadeve se hočemo znebiti, in ne samo zato, ker je tako smrdljiva! Smrad v tej asociativni verigi ne pomeni nadloge, temveč nas asociira na velike nevarnosti. Stranišče je postalo del javnega higienskega gibanja (*hygieia publica*) in številnih strategij za načrtovanje osebne higiene (*hygieia privata*). Belgijska sociologa Meulders in Laermans sta v svoji raziskavi o umivanju prikazala, da sta kategoriji "čisto" in "umazano" prevzeli povsem medicinsko definicijo s pomočjo zdravnikov kot govornikov v imenu javne higiene. Njuna pomembnejša ugotovitev pa je, da postane izvrševanje medicinskih predpisov zasebno takrat, ko jih začnejo izvajati gospodinje. Njihov večni boj proti "umazaniji" se tako spremeni v boj proti nalezljivim boleznim.⁴⁰ Forty pritrjuje tej opazki: "Zdravstveni reformatorji so usmerili svojo pozornost na vse, kar bi lahko prenašalo mikrobo: na muhe, umazano obleko, neumite roke in predvsem na prah."⁴¹ Glavni akterji v tem repertoarju so bili hišni pripomočki (npr. sesalniki za prah) skupaj z gospodinjami, ki so ideje ponotranjile.

Forty ne omenja podobnih medicinskih vpogledov, ki zadevajo človeške iztrebke, potrди pa, da nove gladke bele zasebne kopalnice igrajo pomembno vlogo v "vojni z umazanijo in boleznimi":⁴² "Higiena je bila predstavljena kot stalna bitka, s telesom kot trdnjavo v večni nevarnosti pred napadom sovražnih mikrobov (le-ti so na nekaterih ilustracijah poosebljeni v nemških vojaki). Samo z nenehno pozornostjo na bolezenske sile lahko telo preživi in zmaga."⁴³ Zdravniki razlikujejo med zdravimi in kužnimi fekalijami in veliko posameznikov ima "rednost" za znamenje dobrega zdravja⁴⁴, vendar so razlike med "dobrim" in "zlim" popolnoma nepomembne za "vojno z mikrobi". Izginotje platformnega splakovanja v korist omenjenega globokega bi lahko bilo povezano s to spremembo. Gospodinjska vojna (telo se ne bojuje samo!) traja še dandanes, sodeč po številnih reklamah in oglasih v popularnih medijih, ki priporočajo "uničevalce" zle zmešnjave. Ne priporočajo samo uničevalce v smradu, temveč v prvi vrsti uničevalce "umazanije", povezane s človeškimi fekalijami.

Repertoar asociativne verige se je strahovito razširil predvsem v zvezi s (pol)javnimi mesti. V prostorih, kjer ne moremo biti prepričani o učinkovitosti uničenja nevarnih snovi, se moramo izogniti kakršnemu koli stiku z njimi.

⁴⁰ Meulders in Laermans 1993, str. 71.

⁴¹ Forty 1986, str. 160.

⁴² *Ibid.*, str. 166.

⁴³ *Ibid.*, str. 168.

⁴⁴ Nemški (in nizozemski) posamezniki se pogosto zanimajo za tip in kakovost izdelka. Angleži pa, kot pravi Lynn Payer v svojem znanem *Medicine and culture*, poudarjajo rednost in so ponosni na to, da so "točni (redni) kot urni mehanizem". Celo v medicinskih krogih se Angleži zanimajo za teorije o učinkih nerednosti. Payer to povezuje s sistemom v internatu. Učence so vsako jutro spraševali o njihovih dosežkih, in če niso bili uspešni, so gibanje njihove prebave stimulirali z odvajalom.

⁴⁵ Navedeno po *Journal of American Mysanthropy*. West Coast Edition, julij 1993, San Francisco, ZDA.

Zanimiva ponazoritev zadnje trditve je "Bathroom Review check", v katerem so bili bralci dnevnika iz San Francisca javno pozvani, naj povedo svoje mnenje o straniščih v nizu poljavnih prostorov: restavracij. Celotna sodba, ki sega od "vredno obiska, čeprav je hrana brez okusa" do "a la turque – pozabi", je sestavljena iz dolgega seznama podrobnosti. Na seznamu so pretresane različne podobe kopalnic. Nekatere asociativne verige, o katerih smo govorili, lahko brez težav prepoznamo: lokacija "najmanjše sobe" ("popolnoma neopazno, vendar lahko dostopno"), asociacija z zasebnostjo ("zapah ustvarja občutek nesigurnosti") in s trenutkom zase ("kabina je dovolj svetla za branje"); povezava s seksom, vendar tudi z modernim pohlevnim odnosom do njega in *ne* s pragom zadrege ali s seksualnim tabujem; prepoznamo tudi zvezo s smradom ("ves čas zadržuj zrak") in s čistostjo ("potrebuje predhodno čiščenje"). Plodnost povezave z vojno proti mikrobom pa naredi poseben vtis ("vrata, ki jih lahko upravljamo s prstom na nogi ali s čevljem"; "dodatna vrata, ki zahtevajo dotik *po umivanju*"; "pravilno delovanje pipe (potrebni prsti)"; "zaščitne prevleke so izven kabine ali pa jih ni"). Vrata in pipe so, po vsem sodeč, najpomembnejši novi akterji.

Za konec sem prihranila najbolj razkrivajočo podrobnost: "enostavno uporabimo brisačo, da zapremo pipo in odpremo vrata; brisačo potem odvržemo in odidemo, ne da bi se česar koli dotaknili". To zadnje je zaznamovano kot ključni pozitivni vidik poljavnih sanitarij.⁴⁵ Strategija je v izogibanju mikrobom. Če vrata ne delujejo in če se moramo pipe dotakniti z rokami, bi bila priporočljiva zaščitna obleka, ko ne moremo biti povsem prepričani, da so mikrobi uničeni. Kakšno pa je vaše mnenje o uporabi plastičnih rokavic?

ZAKLJUČEK

V tem referatu sem preučevala deset asociativnih verig. Vsaka je na svoj način vplivala na družbenotehnični razvoj stranišča. Nekatere so imele učinkovit repertoar, druge so svoj učinek sčasoma izgubile ali pa so bile toliko manj učinkovite že od samega začetka. V svojih učinkih so si med seboj lahko celo nasprotovale.

Na koncu lahko brez težav oblikujemo tri asociativne skupine, sestavljene iz več verig.

Prva skupina zajema nekatere izmed opisanih asociacij, ki so močno povezane s specifičnimi funkcijami stranišča. Glavni problem teh asociativnih verig je (hitro in učinkovito) odstranjevanje človeških fekalij. V to skupino so vključeni vsi tisti reper-

toarji, ki ustvarjajo *glavnega akterja*, ki je lahko odgovoren: gro-mozansko količino tekoče vode. Proizvodi javnih storitvenih podjetij, kot so kanalizacija, oskrba z vodo ter zasebna izdelava straniščnih školjk in splakovalnikov pod javnim nadzorom, olajšajo proces. Ljudje sodelujejo že s tem, da se usedejo in potem potegnejo vodo. O tem nizu asociacij je bila nedavno načeta razprava in na prvi pogled je videti vse v redu.

Drugi zelo močan niz asociacij obsega tiste repertoarje, ki so povezani z javnim zdravjem. Repertoarji zajemajo produkcijo, poleg tega pa upravljajo vsakdanje vedenje ljudi. Še posebej vplivajo na vedenje gospodinj, vendar tudi na vsakega drugega uporabnika javnih stranišč. Stranišče je tesno povezano s strahom pred nevidnimi sovražniki. Lahko celo govorimo o uničevalni vojni, naperjeni proti Sovražniku javnega zdravja št. 1, proti Mikrobom. Celotna asociativna skupina je postala zelo pomembna asociativna moč na področju vsakdanjih navad, ki zadevajo odstranjevanje človeških iztrebkov. Po mojem mnenju posredovanje, ki povečuje tveganje stika s človeškimi fekalijami – kot je zbiranje iztrebkov podobno kot smeti – prav zaradi teh asociacij ne bo brez težav sprejeto.

Tretji niz asociacij nasprotuje drugima dvema v tem, da sta se le-ta javno oblikovala in se o njiju tudi javno razpravlja. Tretja skupina pa zajema asociacijo stranišča – njegove lokacije kot tudi tistega, kar tam delamo – z zasebnostjo. “Geografija hiše”, vrata, ključavnice in včasih tablice z različnimi besedili so pomembni akterji, ki sporočajo: ne vstopaj! Sam prostor je zelo zaseben, ne glede nato, kako je povezan z javnimi storitvenimi podjetji in z javno higieno. Zaradi številnih seksualnih asociacij, asociacij z zadrego, vezano na vse telesne funkcije, in asociacij, povezanih z nespodobnostjo umazanije, je stranišče in “straniščna” dejavnost postala Neomenljiva celo do te stopnje, da o tem raje sploh ne govorimo. Javna razprava o straniščih je še vedno težavna, kljub temu da nekatere asociacije slabijo. Asociacija z zasebnostjo se bo glede na okoliščine verjetno – in ta verjetnost nikakor ni majhna – obdržala.

Obstajajo številne asociacije, ki učinka sploh niso imele. Stranišče ne ustvarja skupnosti kljub svoji “kolektivnosti” – oziroma povezujoči kanalizaciji, če smo bolj natančni. Še več, stranišče je bilo nemogoče učinkovito povezati z ločitvijo javnega in zasebnega prostora. Stranišče ne more biti *samo* zasebno. Ker mora biti na razpolago na vsakem kraju ob vsaki uri, ga je bilo težko učinkovito uporabiti tudi za ločevanje ljudi na bogate in revne, zaželene in nezaželene, glede na spol in etnično pripadnost. Običajno je to pomenilo, da bi morali biti na razpolago dvoje ali celo četvero vrst stranišč. In tako tudi vedno bo.

Dr. MARJA GASTELAARS, sociologinja. Sedaj sodeluje v raziskovalnem programu o javnem zdravju in upravljanju pomena. Njen delovni naslov: Centre for Policy and Management Studies of Utrecht University, Muntstraat 2A, 3512 EV Utrecht, the Netherlands.

LITERATURA:

- BIJKER, Wiebe E., JOHN, Law (ur.) (1992): **Shaping Technology, Building Society**, MIT Press, Cambridge, London.
- CORBIN, Alain (1986): **Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk** (vertaling in het nederlands) SUN, Nijmegen.
- CSIKSZENTMIHALYI, Mihaly (1993): Why we need things, v: Steve Lubar, W. David Kingley (ur.), **History from Things. Essays on Material Culture**, Smithsonian Institution Press, Washington, London, str. 20 – 29.
- DALE, Van (1991): **Groot Woordenboek Nederlands-Engels**, tweede druk, Van Dale Lexicografie, Utrecht, Antwerpen.
- DOUGLAS, Mary (1991, 1961): **Purity and Danger. An analysis of the concepts of Pollution and Taboo**, Routledge, London, New York.
- ELIAS, Norbert (1969): **Über den Prozess der Zivilisation**. Erster Band. Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes, Francke Verlag, Bern, München.
- FORTY, Adrian (1986): **Object of Desire. Design and Society from Wedgwood to IBM**, Pantheon Books, New York.
- GASTELAARS, Marja (1992): **Morality materialized. Notes on public prevention as a policy system**, v: Systems Practice 5, (zv. 4, str. 411–423).
- GASTELAARS, Marja (1992): **What Do Buildings Do? The Health Policy System and the Materialization of Morality**, Referat predstavljén na konferenci Technologies of Representation. December 16–18, University of Warwick, Coventry.
- GEERTZ, Clifford (1983): **Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology**, Basic Books, New York.
- GIEDION, Siegfried (1987): **Die Herrschaft der Mechanisierung. Ein Beitrag zur anonymen Geschichte**, (Vertaling uit het Engels), Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt.
- GUERRAND, Roger-Henri (1991): **Les Lieux. Histoire des Commodités**, Editions de la Decouverte, Pariz.
- HOUWAART, E. S. (1991): **De hygienisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840–1990**. Historische Uitgeverij Groningen, Groningen.
- LAMARQ, Danny (1993): **Het latrinaire gebeuren. De geschiedenis van het w.c.**, Stichting van Mens en Cultuur, Gent.
- LATOUR, Bruno (1992): The Sociology of a Few Mundane Artifacts, v: Wiebe E. Bijker, John Law (ur.), **Shaping Technology, Building Society**, MIT Press, Cambridge, London, str. 225–258.
- LATOUR, Bruno (1993): **La Clef de Berlin. Et autres leçons d'un amateur de sciences**, Editions de la Decouverte, Pariz.
- LINTSEN, H. W. (1992): **'Wat is techniek? Een geschiedenis van menselijke secreten en discrete technieken.'**, Intreerede, Technische Universiteit Eindhoven, Eindhoven.
- LUBAR, Steven in KINGERY, W. David (ur.) (1993): **History from Things. Essays on Material Culture**, Smithsonian Institution Press, Washington, London.
- MEULDERS, Carine in LAERMANS, Rudi (1993): Aan gene zijde van de reinheid. Over de geschiedenis van het wassen en de verschuivende grenzen tussen 'vuil' en 'proper', In Carolien Bouw & Bernhard Kruithof

- (ur.), *De kern van het verschil. Culturen en identiteiten*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- MUMFORD, Lewis (1961): *The City in History. Its Orgins, its Transformations and its Prospects*, Harcourt, Brace and World, New York.
- NOORT, Jan Van Den(1990): *Pion of pionier. Rotterdam – gemeentelijke bedrijvigheid in de negentiende eeuw*, (Proefschrift Leiden), Historische Publicaties Reterodamum, Grote Reeks 41, Rotterdam.
- OTTENS, Egbert (1975): *Ik moet naar een kleinere wonong omzien want mijn gezin wordt te groot*, Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting, Amsterdam.
- PARENT, Wim (1987): *Sanitair. Een historisch overzicht*, Delftse Universitaire Pres, Delft.
- PAYER, Lynn (1988): *Medicine and Culture. Varieties of Treatment in the United States, England, West Germany and France*, Penguin, Harmonsworth.
- PROWN, Jules David (1993): *The Truth of Material Culture: History or Fiction?* In Steven Lubar & W. David Kingery, *History from Things. Essay on Material Culture*, Smithsonian Institution Press, Washington, London, str. 1–19.
- RAMDAS, Anil (1993): *In mijn vaders huis. Mets, Amsterdam, Novib, 's-Gravenhage*, VPRO, Hilversum.
- SENNETT, Richard (1991): *The conscience of the Eye. The Design and Social Life of Cities*, Knopf, New York.
- SWAAN, Abram De (1988): *In Care of the State*, Polity Press, Cambrige.
- TURNER, Victor (1969, 1977): *The Ritual Process. Structure and Anti-structure*, Cornell University Press, Ithaca, New York.
- VERDOORN, Dr. J. A. (1965, 1981): *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, Sun, Nijmegen.
- WAGENAAR, Michiel (1990): *Amsterdamse Historische reeks*, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- WHYTE, William H. (1988): *City*, Doubleday Achor books, New york etc.
- WOUD, Auke Van Der(1987): *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798–1848*, Meulenhoff Informatief, Amsterdam.
- ZON, Henk Van(1986): *Een zeer onfrisse geschiedenis*, Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.

Prevedla Gita Zadnikar